

РОЗВІДКИ

УДК 94 (81.5)

Олександр Пилипенко

ЕКСПОРТНО-ІМПОРТНІ ОПЕРАЦІЇ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті на основі маловідомих фактів досліджується організація зовнішньої торгівлі в Чернігівській губернії Російської імперії на початку ХХ ст. Показані основні експортно-імпортні операції, особливості економічного розвитку регіону.

Чернігівщина традиційно відігравала значну роль у розвитку зовнішньо-економічних зв'язків українських земель і Росії. Цьому сприяли вигідне географічне розташування та економічний розвиток у пореформену добу. На жаль, ця тема не знайшла гідного висвітлення в сучасних умовах. Але знайдений фактичний матеріал змусив нас взятися за дослідження цієї цікавої проблеми.

Окремо зупинимося на експорті товарів з Чернігівщини в пореформений період. Чернігівська губернія обслуговувалася 3 залізничними магістралями Поліської залізниці. Найважливіші станції в межах губернії: Червоний Ріг, Почеп, Розсуха, Унеча, Новозибків, Клинци, Злинка, Жудилово. Ця північна частина губернії в 80-90-х роках завозила значну частину хліба і вивозила ліс та коноплі. Південна частина губернії була більш родючою і густозаселеною, пересікалася Московсько-Києво-Воронізькою залізницею. Найважливіші станції: Бровари, Бобрик, Бобровиця, Носівка, Ніжин, Крути, Бахмач, Конотоп, Плиски. Виробництво зернових продуктів, тютюну і буряків стояло тут на першому місці. За свідченням сучасника А.М. Дядиченка, були навіть надлишки хліба для вивозу [1].

Названа залізниця 200 км тягнулася по цьому району Чернігівщини. Третя залізниця – Любаво-Роменська (176 верст на тер. губернії) – поєднувала Чернігівщину з важливим балтійським портом. У цілому з під'їзними шляхами в губернії було 1000 верст рейкових шляхів. За кількістю залізниць Чернігівщина наближалася до Данії (20,9 км на 1000 км території) або Японії (20,3 км). Але порівнюючи із залізничними шляхами інших губерній, Чернігівщина дещо програвала. Товарний рух залізницями в межах губернії у середньому за триріччя 1904-1907 рр. позначився цифрою 74 млн. пудів [2].

З цього числа відправлено 42 млн., прибуло 32 млн. пудів. По лінії Поліської залізниці відправлено було 6,5 млн. пудів будівельних матеріалів. З них 3 млн. потрапили у внутрішні райони імперії. Так, у 1888 р. з однієї станції Почеп було відправлено 2 млн. 400 тис.пуд. лісових матеріалів та дров. Найзначнішими пунктами відправки були Розсуха і Унеча. За 6 років з названих станцій лісових матеріалів відправлено в такому обсязі (тис. пуд.) [3]:

© Пилипенко Олександр Євгенович – доктор історичних наук, доцент кафедри політології Академії муніципального управління.

Станції Черн.губ.	Назва товарів	1902	1903	1904	1905	1906	1907
Разсуха	Дрова	1725	2412	2794	2758	1601	1660
	Ліс.матер.	538	525	632	181	237	783
Унеча	Дрова	1059	850	1112	757	1452	1190
	Ліс.матер.	1013	1121	1025	607	669	868
Всього		4263	4908	5563	4303	3959	4491

За величиною свого відпуску Розсуха займала 13 місце в імперії, а Унеча – 21. Друге місце за вивезенням у районі Поліських залізниць займали коноплі. Цей продукт мав важливе значення в економічному житті населення різних країн. У Чернігівській, Курській, Орловській, Тульській, Тамбовській губерніях, де був ідеальний ґрунт для вирощування цієї культури, її збиралося до 5 млн. пудів на рік. У 1906 р. лише в одній Чернігівській губернії було зібрано 1 млн. 875 тис. пудів коноплі, у Курській та Орловській – по 3 млн. За межі своєї губернії Чернігівщина відправляла понад 1 млн. пуд., причому район Поліської залізниці давав 893 тис. пуд., або 89 % всього відпуску. Для порівняння у 80-х роках XIX ст. вивозилося 640 тис., а в 40-х роках – лише 508 тис. пудів. Отже, ця галузь сільського господарства продовжувала розвиватися [4].

Для того, щоб судити про вивіз конопель за 6 років, складемо таблицю по станціях відправлення Чернігівської губернії.

Відправка прядива і конопель з Чернігівської губернії (тис. пуд.):

Назва станцій	1901	1902	1903	1904	1905	1906
Почеп	160	159	236	312	250	275
Унеча	154	137	183	184	198	175
Климов	-	-	-	-	-	120
Новгород-Сів.	-	-	-	-	-	99
Новозибків	171	145	142	85	81	86
Семенівка	-	-	-	-	-	78
Новоропськ	-	-	-	-	-	31
Глухів	14	10	24	25	34	20
Ічня	23	6	13	26	16	18
Всього	522	457	598	632	584	902

Перше місце за обсягами відправлень займав Почеп, який давав 275 тис. пудів конопель, друге місце Унеча – 175 тис. пудів та Климов – 120 тисяч. По 9 найголовніших станціях Чернігівщини набиралося близько 900 тис. пудів конопель та прядива, що при середніх цінах 3 крб. за пуд давало щороку 2,5 млн. крб. прибутку місцевому населенню.

Абсолютну протилежність північному району становив район Московсько-Кієво-Воронізької залізниці. Якщо на півночі губернії предметами відпуску були ліс і коноплі, то на півдні – хліб і тютюн. Вивіз хліба в 1903-1906 рр. з Чернігівської губернії (а саме з південних районів) досягав 3 млн. 890 тис. пудів. У 90-х роках XIX ст. він становив, за даними Дядиченка, 4 млн. 487 тис. пудів, а в 80-х навіть 5 млн. 293 тис. пудів [5]. Лише наведені цифри доводять, що вивіз хліба з Чернігівщини протягом 20 років падав. Пояснення цьому слід шукати як в появі нових залізничних ліній, як, наприклад, Глухово – Зерново (відправляла 400 тис. пуд. хліба щороку), так і у збільшенні внутрішнього ринку споживання та розвитку гуралень.

Другим суттєвим продуктом експорту був тютюн, вивіз якого по даній залізничній колії сягав 947 тис. пудів. Вирощування тютюну було розповсюджене

в південній частині Ліваво-Роменської залізниці (відправляли до 370 тис. пудів щороку, як, наприклад, Мена, котру сучасники називали “столицею тютюну”). Ще в 1877 р. з цієї станції було відправлено до Лівави 545 тис. пудів тютюну. В XIX ст. на Чернігівщині вирощувалося від 800000 тис. до 1 млн. пудів цієї культури. За даними Міністерства землеробства Росії, в 1901 р. в Чернігівській губернії було засіяно тютюном 11720 десятин плантацій, зібрано до 1 млн. пудів сировини. В 1903 р. площа під тютюном зросла до 14 тис. пуд. при загальному зборі 1 700 тис. , а в 1905 р. зібрано 1 млн. 875 тисяч пуд. Культивувався тютюн різних сортів, відомих у тогочасній торгівлі під назвами махорка, рубанка, бакун, “амерсфортський” тютюн тощо. Махорка або рубанка відправлялася до Санкт-Петербурга, Москви, Одеси, Херсона, Миколаєва і Сибіру. В 1906 р. приєдналася Ярославська губернія, куди дві чернігівські станції Григорівка і Рубанка відправляли по 100-200 тис. пуд. тютюну щороку. Розведення тютюну продовжувало зростати, даючи населенню губернії прибуток до 4 млн. крб. на рік [6].

Окрім перерахованих вантажів, на півдні Чернігівської губернії велике значення мали буряки. При цукрових заводах і на плантаціях у 1903-1904 рр. під посівом буряків була 21 тис. десятин. Зібрано і перероблено 2 млн. 164 тис. пуд. Збір з 1 десятини становив 109 пудів. У 1886 р. під буряками було 3863 дес., при середньому зборі з десятини 75 пудів.

Район Ліваво-Роменської залізниці в північній частині вивозив близько 4 млн. пудів лісу на рік. Південна частина названої залізниці вивозила до 3 млн. пудів хліба і понад 900 тис. пудів тютюну. Ліс йшов до Лівави переважно в обробленому вигляді (дошки). Найголовнішими пунктами відпуску лісу на Чернігівщині були Макошино, яке за обсягами займало 22 місце в імперії (1,5 млн. пуд.), далі станції Сновська, Корюківка, Городня і Хоробичі. Матеріал в опрацьованому вигляді можна представити в таблиці:

Станції Ліваво-Роменської залізниці	Назва лісових матеріалів	1902 тис.пуд.	1903 тис.пуд.	1904 тис.пуд.	1905 тис.пуд.	1906 тис.пуд.	1907 тис.пуд.
Макошино	Дошки	749	899	817	1098	11426	1477
	Стійки	72	57	-	96	67	111
Снов	Дошки	318	310	408	295	424	753
	Необ.мат.	-	89	-	43	64	104
Корюківка	Рейки	258	310	155	91	43	120
	Клепки	105	47	40	54	42	91
Хоробичі	Дошки	385	406	330	325	233	691
Городня	Дошки	-	186	109	163	461	580
Всього		3198	3587	2641	2544	2943	4507

Збережені дані дають нам можливість відтворити економічне життя південних губерній Російської імперії. В цілому даємо картину відправлення і прибуття вантажів у Чернігівській губернії на початку XX ст. по 3 залізницях [7]:

Назва залізниць	Роки	Хлібні вантажі		Тютюн	Коноплі	Ліс		Інші тов.		Всього		Заг. вантажообіг
		відп.	приб.			відп.	приб.	відп.	приб.	відп.	приб.	
Поліська	1892-1887	201	1034	54	508	3072	19	1543	1541	5378	2594	7972
	1890-1894	-	1014	60	640	4000	4000	3042	7942	7912	2514	10456
	1903-1907	205	2169	60	893	6220	2940	6592	4600	13970	9709	23679
Лібаво-Роменська	1892-1887	4278	363	665	62	2798	485	1047	914	8850	1808	10658
	1890-1894	-	-	643	73	2702	1000	6300	3386	11763	5976	17739
	1903-1907	3104	778	934	42	5809	1635	7380	8737	17269	11150	28419
МКВ	1892-1887	5293	298	1176	21	556	361	1105	3157	8150	3816	11967
	1890-1894	4487	387	807	24	96	215	3110	3464	8524	4066	12556
	1903-1907	3890	1032	947	126	461	981	5315	8900	10739	10913	21652
Всього	по губ.	7199	3979	1941	1061	12490	5556	19287	22237	41978	31772	73850

У наведеній таблиці можна побачити як значення того чи іншого вантажу в експорті, так і зміни за три десятиліття – 80, 90 і 1900-і рр. Перш за все по всіх трьох районах помічається поступове зменшення відправлень хліба за межі губернії і в той же час збільшується його завезення. Так, за період 1882-1887 рр. було відправлено 9 млн. 772 тис. пудів хліба, а прибуло 1 млн. 695 тис. пуд. Перевищення вивозу над ввозом у 1898-1903 рр. досягало 8 млн. пудів. Вивезено 8 млн. 796 тис. пудів, ввезено 2 млн. 785 тис., перевищення вже 6 млн. пудів. А в 1903-1907 рр. це перевищення знизилася до 3 млн. пуд., що було пов'язано з неврожайністю зернових. Натомість вивезення тютюну, конопель, лісових матеріалів, буряків продовжує зростати. Щодо лісу, то тут великих змін не спостерігалось. Але чернігівці починають вивозити більше обробленої деревини, тобто будівельних матеріалів: дошок, рейок, клепок тощо. Цілком зрозуміло, що автор розглянув вантажі хліба без гречки. Якщо ж узяти до уваги експорт цієї культури, то цифри були б дещо іншими. Але гречка не була важливою статтею вивозу для чернігівців.

За дослідженням О.О. Русова, з 7,5 млн. пудів відправленого з губернії хліба гречка становила 233 тис. пуд. тобто 3%. З Чернігівської губернії фактично без завозу вивозився на інші ринки овес (72% перевезень по М.-Києво-Воронізькій залізниці [8] та 68% – по Лібаво-Роменській залізниці), вивіз жита ледь досягав 20-25%. Завезення ж до губернії мало зовсім інший характер. По МКВ залізниці завозилось жита (продовольчого хліба) – 43% і пшонаного борошна – 46,5%. Відповідні цифри спостерігалися і по Лібаво-Роменській залізниці – 29% і 48,6%. Інакше кажучи, завозився продовольчий хліб не в зерні, а переважно у переробленому вигляді. В той же час вивозився переважно кормовий хліб – овес.

Відправлено хліба з Чернігівської губернії:

		пшен.	жито	овес	ячмінь	борошно		всього
						пшен.	жит.	
1898-1903	тис.пуд.	335	1889	6202	59	177	134	8796
	%	3,8	21,5	70,5	0,7	1,8	1,7	100
1903-1907	тис.пуд.	333	1685	5067	78	140	138	7441
	%	4,5	22,6	68,1	1,6	1,9	1,9	100

Прибуло хліба до Чернігівської губернії:

		пшен.	жито	овес	ячмінь	борошно		всього
						пшен.	жит.	
1903-1907	тис.пуд.	241	1433	660	566	913	156	3969
	%	6,4	36	16,5	14,2	23	3,9	100

Із додатку видно, що відправлення жита за 10 років по 6 станціях губернії зменшилося з 1 млн. 191 тис. до 960 тис. пудів, або у % – з 20,1 до 14,4 %. Зменшилася відправка гречки з 0,7 до 0,5 %. Натомість збільшилося відправлення пшениці – з 2,5 до 5,6 %, житнього борошна і висівок. Особливо помітний вивіз бобових. У 1895 р. з перерахованих станцій було відправлено 206 тис. пудів, а в 1904 – 298 тис. У 1905-1907 рр. по Ліваво-Роменській і МКВ залізницях відправлено понад 600 тис. пудів різних бобових. Причому лише дві станції – Мена і Доч – дали по 100 тис. пудів кожна [9]. Щодо головного предмета вивозу – вівса, то відносно значення його майже не змінилося (58 %, не враховуючи станції Рубанка). Абсолютне ж відправлення зросло з 3 млн. 648 тис. до 4 млн. 296 тис. пуд. Зі станції Новозибків вивозили пшеничне борошно. Помітним також було і зростання вивезення борошна – з 15,5 % до 28,6 %. Як наслідок цього зростання можна вказати на збільшене вивезення висівок з 12,5 до 14,7 % і жому – з 28,7 до 50 % [10].

Таким чином, значну кількість експорту з Чернігівської області на початку ХХ ст. складала сільськогосподарська продукція. Вивозили зернові культури, спирт, цукор. Переважно експортувалася необроблена сировина. Готової продукції вивозилося мало. Традиційно Чернігівська губернія відігравала велику роль у зовнішній торгівлі Російської імперії.

1. Дядиченко А.Н. Вывоз и ввоз продуктов сельского хозяйства и обрабатывающей промышленности в пределах Черниговской губернии за 1903 – 1907 гг. – Чернигов: Тип. губ. земства, 1910. – С.4.

2. Там само.

3. Там само. – С. 7.

4. Там само. – С. 8.

5. Сводная статистика перевозок по русским железным дорогам. – СПб.: Изд. Деп. ж.д. Мин. фин., 1907. – С. 21.

6. Статистические сборники Министерства путей сообщения за 1903, 5, 7 гг.

7. Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции. – Т.1. – С. 432-433.

8. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1910. – Т.2. – С. 89.

9. Отчёт управлений железных дорог Полесских, Ливаво-Роменской и Московско-Киево-Воронежской. – СПб., 1911.

10. Клаус А.А. Опыт исследования подъездных путей. – СПб., 1911. – С.14.

В научной статье на основании использования неизвестных ранее фактов исследуется организация внешней торговли в Черниговской губернии Российской империи в начале ХХ века. Показаны основные экспортно-импортные операции и особенности экономического развития региона.

In scientific article author research the special organization of foreign trade in Chernigov's region of Russian empire in the beginning of 20 century. Export-import operations and economic development had illustration in this work.